

CASTRUM KARAZNA.

O cetate ascunsă în ambient social clar.

Contribuții arheologice la formarea și dezvoltarea comitatului medieval Crasna

(sec. XI-XIII)

-REZUMAT-

Cuvinte cheie: Crasna, Barcău, comitate medievale, slavi, fortificații, așezări

Nașterea comitatului medieval este rezultatul unor transformări temporale și spațiale, care sunt impuse de o serie de fenomene economice, sociale și militare. Ca instituție administrativă laică, a pus o serie de probleme, nu numai în Regatul Ungariei, dar și în Transilvania, mai ales datorită situațiilor atipice din zona noastră. Aceste situații, la nivelul actual al cunoștințelor, au fost provocate în preponderență de contextele premergătoare apariției maghiarilor în zonă, respectiv debutul organizării administrative a Transilvaniei. Din păcate, atât istoriografia maghiară, cât și cea românească, tratează încă această problemă, fără să fi ajuns la crearea unei imagini relativ clare, de unde izvorăște și relevanța acestei teme în cadrul cercetării științifice din România, apărând clar necesitatea abordării pe cât se poate de corect din punct de vedere metodologic, evoluția istorică a Ardealului timpuriu.

Scopul de bază al prezentei cercetări, este clarificarea contextului de apariție/formare a comitatului, dezvoltarea acesteia în primele două secole de existență, respectiv alcătuirea unei imagini generale asupra perioadei timpurii a comitatului. Totodată, vom face apel la științele auxiliare ale istoriei, pentru a identifica centrul (castrul) de comitat, care, până în momentul de față nu a fost găsit. Abordăm așadar, prin metoda analizei pluridisciplinare, problemele pe care le-am identificat pe parcursul cercetării. Vom observa de asemenea, că aceste polemici, vor genera noi și noi întrebări, ale căror răspunsuri, sperăm că le vom găsi pe parcursul următoarelor decenii de cercetare pe teritoriul studiat. Dorim cu convingere să punem bazele unei cercetări, metodologii, platforme de lucru, care, sperăm, va oferi în viitor o imagine clară asupra fenomenelor medievale ale zonei¹.

¹ Cercetare finanțată prin FONDUL SOCIAL EUROPEAN, Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013, Axa prioritară nr. 1 „Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice și dezvoltării societății bazate pe cunoaștere”, Domeniul major de intervenție 1.5 „Programe doctorale și post-doctorale în sprijinul cercetării”, Titlu: „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, Contract: POSDRU 159/1.5/S/137832.

Fără îndoială, motivația de bază a cercetării noastre este foarte bine punctată de *Ioan Marian Țiplic*, care critică metoda prin care s-a scris istoria/istoriile Transilvaniei, adică, fără a lua în considerare ceea ce arheologia a oferit, aceasta fiind o situație tipică istoriografiei din perioada comunistă, adică emanarea teoriilor bazate pe idei preconceptuate sau chiar comandate². Credem cu maximă convingere în corectitudinea înregistrării și prelucrării informațiilor obținute pe parcursul cercetării noastre, contribuind astfel la apariția unor teorii constructive, demne de a fi diseminate la nivel European, fără a purta pe noi stigmatul neconstructiv al ”conflictului milenar”.

Cercetarea de față are la bază două platforme de lucru, cu ajutorul cărora se dorește probarea și argumentarea cadrului teoretic construit în privința formării comitatului. Fasonarea imaginii „cercevelei” teoretice este urmare a analizei preliminare, globale, a informațiilor adunate de-a lungul perioadei de cercetare, realizând astfel că avem de-a face cu o temă extrem de vastă și de complexă. Prin urmare, trebuie să clarificăm, de la bun început, care sunt elementele de metodologie utilizate expansiv, și pe care, motivați de prudență, le restrângem ori nu le detaliem.

Pe de o parte, linia principală teoretică se bazează pe ipoteza conform căreia, în perioada premergătoare a comitatului format, în zona acesteia exista o populație care, prin argumentul livrat de analizele pluridisciplinare, aparține unei origini de sorginte slavă. Convențional, o denumim „populație locală”, fără a face aluzie la diferitele teorii ale diverselor continuități sau eterna sintagmă a „primului venit”, aceasta mai ales cu scopul de a elimina orice fel de alipire la vreo teorie preconceptată. Regalitatea Maghiară, impulsionată de elementul social de mari dimensiuni, o dorește integrată în regat. Prin acordarea de privilegii, în primă fază oferite elementelor de comitat de castru, fără a se amesteca în structura ei internă, include această populație în pseudo-organizarea timpurie a administrației comitatense. Pentru secolul al XII-lea, avem deja informații – ce-i drept extrapolate din realități ale secolului următor – care confirmă existența unei structuri comitatense deja solidificate, bazată pe aceste populații locale, dar și pe elemente aduse mai târziu, cu scopul colonizării zonelor rar locuite. Acest evantai, colorat de un număr mare de populații prezente în zonă, duce la dezvoltarea fabuloasă a micului comitat, pe tot parcursul secolului al XIII-lea. Elementul decisiv al prezenței acestor populații, credem noi, este geografia zonei, una relativ izolată, dar care, totuși, oferă posibilități infrastructurale excelente.

² Țiplic 2007, 41.

Pe de altă parte, în materie de linii secundare de cercetare, ne propunem elucidarea unui mister, a cărui lămurire a preocupat istoriografia locală începând cu secolul al XX - lea³. Ne referim la identificarea pe teren a castrului de comitat, pomenit în sursele scrise de la finele secolului al XI - lea.

În final, a treia linie de cercetare cuprinde analiza evoluției comitatului în oglinda cercetărilor arheologice efectuate până acum pe teritoriul acestui. Vom ilustra cu două studii de caz din două categorii de situri – elemente de arhitectură ecleziastică, respectiv militară, prezentând cercetările arheologice de la Tusa și de la Uileacu Șimleului.

Pentru a maximiza acuratețea informațiilor oferite de cercetarea de față, am apelat la **interdisciplinaritate**, convocând o serie de metode pe care le-am considerat cele mai relevante pentru construcția teoretică a tezei, respectiv argumentarea ipotezelor. Lingvistica, arheologia, paleografia, topografia și sistemele de informatică geografică sunt doar principalele căi de construcție.

La baza cercetării noastre stau **studiile preliminare asupra surselor documentare, cercetarea arheologică** reprezintă baza investigațiilor, încercând, de fapt, coroborarea datelor din teren cu cele furnizate de sursele scrise și bibliografice. Suntem conștienți de faptul că stadiul cercetărilor actuale este departe de fi la maturitate, motiv pentru care considerăm prezenta teză doar un debut pe calea investigațiilor de mare anvergură pe teritoriul comitatului în discuție. **Topografia arheologică** este o metodă auxiliară, care la noi este situată pe o tendință de uz în creștere vertiginoasă, ceea ce înseamnă o deschidere. Pe durata cercetării de teren, am încercat să adunăm cât mai multe date topografice prin folosirea dispozitivelor de poziționare globală prin satelit, cu scopul construcției unei baze de date referitoare la siturile medievale de secol XI – XIII. Programele folosite, cum este și Quantum GIS 2.6, permit construcția acestor baze de date geografice, care servesc ca instrument de lucru pentru extracția unor date extrem de important. **Cartografia**, cu scopul recreerii cât mai bine realitățile medievale, ilustrându-le cartografic, pe durata cercetării am utilizat o serie de aplicații și mijloace care ne-au fost puse la dispoziție pe platforme online⁴. **Analizele de caracter lingvistic** reprezintă un aspect secundar din examinarea peisajului pre-comitatens, referindu-ne aici, în primul rând, la culegerea toponimiilor din sursele scrise, hărțile de epocă, hărțile habsburgice, respectiv (cel mai important izvor) adunarea toponimiilor în timpul cercetărilor de teren. Unul din izvoarele de bază în demersul nostru de cercetare a etimologiilor

³ Petri 1901, I, 68.

⁴ <http://geo-spatial.org/>, <http://gdex.cr.usgs.gov/gdex/>, <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/eu-dem>, <http://geoportal.ancpi.ro/geoportal/viewer/index.html>, <http://mapire.eu/en/>

îl reprezintă lucrarea de referință a lui Kniezsa István⁵, una dintre primele lucrări care analizează în detaliu **etimologia** toponimelor și a hidronimelor din Transilvania.

Din punctul de vedere al documentelor, considerăm, secolele XI - XII drept limita cronologică inferioară a studiului. În această perioadă sunt pomenite unele elemente care dezvăluie un comitat timpuriu format.

Din punct de vedere arheologic, limita superioară a plajei cronologice își are de fapt rădăcinile în a doua jumătate a secolului al XIII-lea⁶, adică apariția fortificațiilor din piatră, mai ales pe teritoriul Transilvaniei. Fenomenul este indus de ravagiile cauzate de tătari, care l-au determinat pe regele Béla al IV-lea să promoveze politica edificării acestor cetăți complexe din punct de vedere militar și să renunțe la tehnicile de fortificare caracteristice perioadelor anterioare⁷. În această perioadă apar și fazele de piatră la fortificațiile din comitat, cu certitudine în cazul cetăților de la Șimleu Silvaniei, Subcetate, Marca. Așadar, plasăm finalul perioadei pe care o discutăm la începutul secolului al XIV-lea – cel puțin până în 1310, pentru a vedea și cum devine dintr-un comitat bine stabilit o parte mică a unei congregații de comitate. În 1317 este menționat documentar cu atributul de *provincia in congregatio generali*⁸.

Acumularea materialului istoriografic referitor la comitatele medievale în general, respectiv cele specifice comitatului Crasna, a fost un proces extrem de dificil. Opreliștea nu s-a materializat neapărat în colectarea informațiilor scrise, ci în urmărirea abordărilor globale asupra formării unităților administrative, unde am întâlnit o bibliografie extrem de vastă, mai ales în cadrul scrierii istorice maghiare. La noi, relativ recent și extrem de puțin s-a scris despre acest fenomen propriu-zis, asupra căruia, încă nu avem o imagine globală, lipsa cea mai mare fiind provocată de exact ceea ce demersul nostru își propune: amplasarea fenomenelor istorice în lumina arheologiei, cumulând astfel un set de informații care să nu fie numai utilă, dar și bine documentată, corect interpretată.

Datorită vastității aspectelor tematice pe care le vom aborda pe parcursul acestei teze, pe de o parte, respectiv cunoașterea bibliografiei de specialitate din publicații recente și de bună calitate pe de altă parte, am decis să ne ocupăm doar de istoricul cercetărilor referitoare la comitatul Crasna din prisma acestor optici. Subiectul unei cercetări din viitorului apropiat va fi bibliografia referitoare la comitatul Crasna.

⁵ Kniezsa 1938, 367-473

⁶ Rusu 2005, 11.

⁷ Țiplic 2005, 161.

⁸ Fejér 1832-1842, VIII, 2, 52.

Situat în nord-vestul Transilvaniei, respectiv în nord-estul Bazinului Carpatic (**Planșa 1-a, b.**), apartenența teritoriului comitatului Crasna a alternat în funcție de perioadele istorice. În evul mediu făcea parte din Regatul Ungariei, mai apoi devine parte componentă a provinciei *Partium Regni*, iar de la sfârșitul secolului al XVIII-lea este considerat teritoriu al Transilvaniei. Epoca modernă însă, din dorința acerbă a apartenenței, a luat Meseșul ca graniță, astfel cei de la est de munte erau *ardeleni*, iar cei din vest, au fost supranumiți *ungureni*, aspect ce a rămas valabil și azi, la nivelul denumirii provinciale: *Partium* este zona situată la vest de Meseș, iar Ardealul la est.

Unul din cei mai importanți factori care au dus la formarea comitatului este poziția și structura lui geografică. Plasată la 15 km vest de *Poarta Meseșană*, microregiunea icuită între Munții Meseș și Munții Plopișului oferă, prin alternanța sa în relief, posibilitatea folosirii văilor ca habitat, totodată facilitând supravegherea acestora prin dealurile propice fortificațiilor.

Relatările surselor documentare ne permit formarea unei imagini asupra organizării interne a comitatului, însă, credem noi, această înfățișare este departe de a fi completă. Reprezintă obstacole două chestiuni majore: în primul rând, lipsa surselor scrise, mai ales pentru perioada timpurie a comitatului, îngreunează stabilirea unor relații inter-comitatense mai detaliate; apoi, trebuie să recunoaștem faptul că cercetarea de față este una relativ nouă, mai ales prin abordarea însușită, care, precum am semnalat în introducere, dorește mai mult crearea unei platforme de lucru pentru cercetările viitoare.

Mișcările de populații în timp și spațiu, respectiv caracterul și motivul care a provocat aceste mișcări în perioada Migrațiilor, se pot determina, în lipsa izvoarelor scrise, prin cercetarea arheologică. Faza cea mai importantă a cercetării intervine cu ocazia prelucrării materialelor rezultate din investigații, caz în care trebuie să recunoaștem că arheologia românească, în afara câtorva excepții, se află în bună măsură retrasă în fundalul comod al pozitivismului. Înțelegem aici metodologiile de abordare ale analizelor, care, dacă privim cu atenție, se axează pe ”tipologizarea tipologiilor”, fără însă a oferi interpretări bine ancorate în cercetarea și istoriografia regională de scară largă.

O situație extrem de interesantă se poate urmări din studiul lui Gáll, despre cimitirele de secol X-XII din Transilvania, Banat și Partium. Harta, prezintă toate descoperirile de necropole, întâmplătoare și izolate, datate în secolele X-XI, conform stadiului actual al cercetărilor. Zona noastră de interes este marcată cu un cerc roșu, iar prin punctele numerotate 38 și 156 sunt descoperirile de la Zalău – *Pálvár* (156), respectiv descoperirea izolată de la

Stâna (38), pe versantul estic al Meseșului, localitate situată la 14 km de Zalău. Teritoriul comitatului Crasna, în ciuda faptului, că au fost efectuate investigații arheologice în număr mare, reprezintă un hiatus total, în ceea ce privește vestigiile datate pe perioada descălecatului.

În această fază ne vedem obligați să reluăm pe scurt discuția legată de primul document de atestare a comitatului Crasna, de data aceasta prin optica lingvisticii, cu scopul clarificării unui aspect, credem noi, esențial în discuția formării comitatului. Până la acest punct, am văzut, că în zona Barcăului și a Crasnei, avem un bloc masiv de comunități slave, care după secolul al XI-lea nu este cucerit de noii veniți, mai mult, maghiarii coabitează cu aceștia. Aspectul pe care îl dorim a discuta în cele ce urmează este legat de antroponimia prezentă în documentul datat la 1090-1093. Trebuie să recunoaștem totodată că acest subiect a stat la baza dezvoltării cercetării noastre și pe palierul lingvistic. Așadar numele lui **Mesta**, căruia *rex donabat civitatem*, provine din rădăcina slavă timpurie de secol X-XI, **město** (Rusă- *město*; Cehă- *město*; Slovacă – *miesto*; Poloneză – *miasto*; Sârbo-croată - *mjěsto*; Bulgară – *mjásto*), însemnând același lucru: loc, spațiu, oraș⁹. În cazul nostru de față, ținem să interpretăm numele personajului prin expresia ”de-al locului”, localnic. **Nepocor** (în alte forme folosite și ca Necopor, probabil prin greșeli de transcriere sau pronunție), derivă de la rădăcina *pocornîi* (Rusă – покорни; Poloneză – pokorni) însemnând umil + negația *nie*, adică cel care nu este umil sau mai aproape de sensul cuvântului, *necucerit*¹⁰. Situația devine extrem de interesantă în cazul lui **Nezdinus**, nepotul lui Nepocor, care conform documentului, poartă mânășă pe mâna dreaptă – *ad dextram cyrothecam portat*. Tindem să dăm crezare dicționarului etimologic slav vechi, potrivit căruia numele personajului derivă din cuvântul *nesănătos* (Rusă – нездоровый/*nezdorovy*; Bulgară - нездравословен/*nezdravosloven*)¹¹. Faptul, că poartă mânășă pe mâna dreaptă, în concepția noastră ar putea însemna faptul că acest Nezdinus suferă de lepră, deoarece la prima impresie s-a crezut că este vorba despre un șoimar, mai ales datorită caracterului de teritoriu regal de vânătoare a zonei.

Pentru a avea o imagine asupra evoluției neamului *Nopoc-Mezte*, trebuie să completăm paleta de informații referitoare la aceștia, cu relatarea ultimei apariții documentare: la 1342, *Napakur de Bozyas* este pomenit într-un proces referitor la posesia lui (moară și pășune) în zona Bozieșului, pe Crasna. Totodată, actul reprezintă una din cele mai importante puncte de referință în apariția românilor în sursele scrise referitoare la comitatul Crasna, aceștia, în proces discutat mai sus, apărând ca pârâți, deoarece conform acuzațiilor lui *Napakur*, unguri

⁹ EDSIL 2008, 313.

¹⁰ СЛОВАРЬ 1899, 691.

¹¹ *Idem*, 504.

și români din *Gemelchen* au cosit fără drept pe pășunile acestuia¹². Iată așadar, că neamul, al cărei sferă de influență s-a întins pe teritoriul Bozieșului și a Plopișului pe parcursul secolelor XII-XIII, rămâne doar cu o mică stăpânire, în zona Bozieșului. Acest detaliu relevă clar că neamul nu a dispus de potențialul economic și/sau militar care să-l fi propulsat la îndeplinirea unor funcții superioare în cadrul sistemului comitatens.

Poziția comitatului față de Poarta Meseșană i-a conferit un rol foarte important în ceea ce privește dezvoltarea infrastructurală atât din punctul de vedere al rutelor comerciale, cât și militare. Astfel, Petri de pildă invocă părțile Sălăjene ca având rol principal în istoria militară a Transilvaniei. Autorul invocă o serie de evenimente legate de ruta a cărei parte este Poarta Meseșană, printre altele amintind ca această zonă a facilitat pătrunderea tătarilor, la 1241 spre vestul Transilvaniei, în continuare, regele Andrei al III-lea trece Poarta în 1291, fapt ce explică și fortificațiile din Valea Ortelecului, Brebi, Creaca.¹³

Problematika infrastructurii medievale rămâne pe departe rezolvată, această temă având posibilitatea de a constitui ea însăși o cercetare de nivel doctoral. Prin cele prezentate mai sus, am dorit să aducem la cunoștință doar câteva informații legate de acest element extrem de important pentru economia și armata medievală, căruia, printre altele poate chiar și Crasna, își datorează existența, în sensul că geografia zonei favorizează traficul, oferind opțiuni de căi de comunicare permanente și sezoniere. Este cert faptul că zona centrală a acestei rețele este reprezentată de zona Șimleului, unde drumurile se bifurcă în toate direcțiile, iar prin asigurarea și vămuirea lor, această trecere a compensat la dezvoltarea economică a comitatului. Din punct de vedere logistic, castrul Crasna, respectiv cetatea din Șimleu au asigurat fundalul logistic al acestor drumuri, iar amplasarea punctului de vamă (singura despre care avem informații documentare pentru secolul al XIII-lea) la Măeriște denotă gândirea strategică prin care elementul antropic a influențat dezvoltarea rețelei.

După cum observăm pe harta generală a descoperirilor (**Planșa 22**), strategia de cercetare urmărește în linii mari aceleași zone de activitate, pe văile Crasnei și Barcăului. În acest caz, factorul cel mai important l-a jucat patriotismul local, al unor membri ai echipei de cercetători de la Zalău: Horea Pop (Șimleu Silvaniei), respectiv Sanda și Dan Băcuet-Crișan (Plopiș);

Situația Crasnei este extrem de interesantă, din două puncte de vedere: în momentul de față, nu avem nicio informație certă asupra existenței vreunei mănăstiri benedictine pe teritoriul comitatului, singura pomenire a unui edificiu monahal, fiind a celui de la Zăuan din

¹² Piti 2007, 184.

¹³ Petri 1901, I, 224; Csók 2010, 641-649.

1299, dar care permite, doar cu mari indulgențe prezumția existenței benedictinilor în zonă; Abația Sfânta Margareta de pe Meseș putea avea jurisdicție asupra teritoriului comitatului, dar distanțele și mai ales geografia comitatului împiedicau o prezență stabilă în teritoriu, cum arată și descrierea de hotar al Horoatului (care se află în imediata apropiere a Meseșului), efectuată de abatele de Meseș, dar care nu apare și la hotărnicirea Șimleului. În momentul de față, credem că singura instituție ecleziastică de acest gen trebuie să o căutăm la Uileacu Șimleului, despre care vom discuta în cele ce urmează, în cadrul studiului de caz, parte a prezentului capitol.

Biserica reformată de la Uileac a atras atenția literaturii de specialitate datorită elementelor arhitecturale unice, mai precis loja formată în grosimea nivelului al doilea al zidurilor navei. Amplasat pe malul stâng al Crasnei (**Planșa 32**), pe o terasă în prelungirea sud-estică a Dealului Uileacului, biserica domină strâmtoarea din zona aceasta a râului, fiind vizibilă doar din direcția Șimleului, spre zona de vamă de la Măeriște. Informații documentare care să ateste biserica pe parcursul secolelor XI-XIII nu sunt, satul în sine apărând în surse pentru prima oară, doar în descrierea de hotar a Șimleului.

La prima vedere, micul edificiu ecleziastic intră în categoria bine-cunoscută a bisericilor rurale de secol XIII, doar că după analiza mai atentă a elementelor ei arhitecturale denotă o construcție pretențioasă, care a beneficiat de resursele economice ale unei categorii sociale de rang înalt.

Trebuie să semnalăm una din cele mai importante aspecte ale bisericii de la Uileac, asupra căruia putem forma doar supoziții, nu și concluzii clare: este vorba de poziția acesteia. Cum am văzut mai sus, ea este amplasată în strâmtoarea Crasnei, înaintea ieșirii acesteia spre zona de câmpie, unde, avem informațiile deja prezentate despre punctul de vamă. Prezumția noastră de bază este că această biserică este poziționată aici cu scopul supravegherii drumului sării. Dat fiind faptul că intrarea în zonă este controlată de fortificația medievală timpurie de la Ortelec¹⁴ și abația de pe Meseș, siguranța drumului este garantată de fortificația/fortificațiile de la Șimleu, iar ieșirea din zonă este monitorizată de biserica de la Uileac. Astfel, putem găsi și o funcție aceluiași coridor în zidurile navei: sistem defensiv, în caz de asediu. Datarea construcției ei imediat după Invazia Tătaro-Mongolă nu face altceva, decât să susțină această

¹⁴ Cosma 2002, 210.

teorie. Istoriografia a semnalat și posibilitatea existenței aici a unei mănăstiri¹⁵, dar, în stadiul actual al cercetărilor, nu putem decât să infirmăm acest lucru.

Fortificațiile medievale de pe teritoriul comitatului (**Planșa 47**) au beneficiat de cercetări arheologice, în special cele, care prin periegeze au servit materiale preistorice, așa cum este și cazul de la Marca, sau cele două fortificații de la Șimleu Silvaniei. În ceea ce privește publicarea rezultatelor acestor investigații, doar un singur caz avem, în care materialul arheologic medieval este încă inedit, așteptând publicarea lor, într-o monografie de sit: este vorba de situl de la Șimleu Silvaniei, punctul *Cetate/Várhegy*.

Reconstituirea realităților medievale ale unui comitat atât de mic, s-a dovedit a fi o întreprindere imensă, mai ales în cazul în care se încearcă coroborarea datelor oferite de arheologie și sursele documentare. Faptul că ne-am aventurat în analiza aspectelor importante referitoare la unitatea administrativă în discuție a survenit din dorința de a clarifica o serie de probleme care sunt valabile nu numai pentru zona noastră, dar și teritoriului Transilvaniei. Am conștientizat însă pe parcursul cercetării, trebuie să tratăm cu mare atenție întrebările puse, ținând cont obligatoriu de particularitățile zonei de care ne ocupăm.

CSÓK Zsolt

¹⁵ Petri 1901, I, 596; Bunyitay 1889, 12-13.